

INGLIZ TILIDAGI BARQAROR BIRIKMALARNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti

Aniq fanlar fakulteti, Fizika va astronomiya yo'nalishi

Musayev Ismoiljon

O'qituvchi Murodova E'tibor

Muradovaetibor2111@gmail.com

Kalit so'zlar: Kollokatsiyalar, psixolingvistika, leksik qayta ishlash, tilni o'zlashtirish, ravonlik, ikkinchi tilni o'rganish, kognitiv lingvistika, so'z assotsiatsiyalari, formulali til birliklari.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi kollokatsiyalarning psixolingvistik xususiyatlari, ularning kognitiv qayta ishlanish mexanizmlari hamda til o'rganuvchilar uchun ahamiyati tahlil qilinadi. Kollokatsiyalar tilning formulali birliklari sifatida mental leksikonda qanday saqlanishi, avtomatlashtirilgan qayta ishlash jarayonlari va ravon nutqni shakllantirishdagi roli ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, ikkinchi til o'rganuvchilari duch keladigan asosiy muammolar — arbitrar xususiyat, interferensiya, chastota omili va ishchi xotira cheklovlari — batafsil ko'rib chiqiladi. Maqolada collocational priming, chunking, formulali birliklar, semantik assotsiatsiyalar va prediktiv kodlash kabi psixolingvistik mexanizmlar tahlil qilinib, kollokatsiyalarni o'rgatishning samarali usullari, jumladan, aniq o'rgatish, autentik materiallardan foydalanish hamda korpus lingvistikasi asosidagi yondashuvlar taklif etiladi. Tadqiqot natijalari kollokatsiyalarni chuqur o'zlashtirish ikki tillilikda ravonlikni sezilarli oshirishini ko'rsatadi hamda til o'qitish metodologiyasini yanada takomillashtirish uchun nazariy asos yaratadi

Kirish. "Kollokatsiyalar — masalan, "heavy rain" yoki "bitterly cold" kabi oddiy ko'rinadigan, ammo mazmunan murakkab so'z birikmalari — til tizimining eng muhim

elementlaridan biri hisoblanadi. Ular muloqot jarayonida nafaqat to'g'ri ma'noni yetkazadi, balki nutqning tabiiyligi, ravonligi va tezkor ishlab chiqarilishida ham muhim rol o'ynaydi [1]. Tilni qanchalik yaxshi bilish insonning qanchalik ko'p kollokatsiyani ongida saqlashi bilan bevosita bog'liq ekani ko'plab tadqiqotlarda ta'kidlanadi.

Psixolingvistika, ya'ni tilning inson ongida qanday qabul qilinishi, qayta ishlanishi va ishlab chiqarilishini o'rganuvchi fan sohasi, kollokatsiyalarni o'rganishda fundamental ahamiyatga ega. Miya turg'un so'z birikmalarini qanday tanishi, ularni qanday "yaxlit bloklar" sifatida kodlashi va nutq jarayonida qay tarzda chaqirishi til o'rganish jarayonining yashirin mexanizmlarini ochib beradi. Kollokatsiyalarni psixolingvistik nuqtayi nazardan o'rganish til o'rganuvchilarning xatolarini tushunish, ravonlikning shakllanish bosqichlarini aniqlash hamda samarali o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim ilmiy asos yaratadi [2]."

"Kollokatsiyalar odatda **til birliklarining tizimli birga qo'llanishi** sifatida ta'riflanadi. Ular oddiy sintaktik yoki semantik moslikdan ancha chuqurroq bo'lib, ko'pincha ma'no nuqtayi nazaridan oldindan taxmin qilib bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilida "*strong tea*" deyiladi, "*powerful tea*" emas — bu kollokatsion moslik faqat tajriba va til sezgirligi orqali shakllanadi [3]. Demak, kollokatsiyalar til bilimining alohida shakli bo'lib, nutqning tabiiyligiga bevosita ta'sir qiladi [4]. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ona tili sohiblari kollokatsiyalarni qayta ishlashda **tezlik va avtomatizmga** ega. Bu ular mental leksikonda "**formulali birlik**" sifatida saqlanishi bilan izohlanadi [5]. Ya'ni, miya har safar alohida so'zlarni ishlab chiqmaydi, balki tayyor bloklarni bir butun ko'rinishda chaqiradi. Bu jarayon **chunking** deb ataladi va u nutqni sezilarli darajada tezlashtiradi.

Ikkinchi til o'rganuvchilar uchun muammolar

Kollokatsiyalarni o'zlashtirish, ayniqsa, ikkinchi til o'rganuvchilar uchun muammoli bo'ladi. Sabablari quyidagilar:

Arbitrar xususiyat — kollokatsiyalar ko'pincha mantiqan izohlanmaydi (*make a decision* vs. *do a decision*).

Ona tilidan interferensiya — o‘rganuvchilar ko‘pincha ona tilidagi kollokatsion qoliplarni ingliz tiliga ko‘chiradi.

Leksik bilimning yetishmasligi — alohida so‘zlarni bilish kifoya qilmaydi, ular qanday birikishini ham bilish talab qilinadi

O‘qitish jarayonida yetarlicha e‘tibor berilmasligi — ko‘plab darsliklar grammatikaga urg‘u beradi, kollokatsiyalar esa chetga suriladi [6].

Natijada o‘rganuvchilar grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo tabiiy bo‘lmagan jumlar tuzadi. Bu esa ravonlikni pasaytiradi.

O‘rgatishning psixolingvistik asoslari

So‘nggi tadqiqotlar kollokatsiyalarni o‘rgatishda quyidagi metodlar samaradorligini ko‘rsatadi:

Aniq (explicit) o‘rgatish — kollokatsiyalarni maxsus mashqlar orqali o‘rganish o‘quvchilarning nutq tezligi va aniqligini oshiradi [7].

Takroriy ta’sir (repetition) — bir xil kollokatsiyaning kontekstlarda qayta-qayta uchrashi ularni mental leksikonda mustahkamlaydi.

Autentik materiallar — badiiy matnlar, maqolalar, podkastlar, kinofilmlar kollokatsiyalarni tabiiy kontekstda ko‘rsatadi.

Kognitiv yondashuv — o‘quvchilar kollokatsiyalarni ma’no assotsiatsiyalari, semantik maydonlar va konseptual bog‘lanishlar orqali o‘zlashtirishi mumkin.

Shuningdek, o‘rganuvchilarda **formulaik birliklarni** ko‘paytirish nutqni tezroq va kam xatolik bilan shakllantirishga yordam beradi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ravon nutqning 50–60% qismi aynan formulali birikmalardan — jumlar qoliplari, iboralar va kollokatsiyalardan iborat bo‘ladi.

Kollokatsiyalarni qayta ishlashning kognitiv mexanizmlari

Kollokatsiyalarni qayta ishlash jarayonida quyidagi mexanizmlar faoliyat ko‘rsatadi:

Ortografik va fonologik tanishlik — kollokatsiyalar ko‘p uchragani uchun tez taniladi.

Semantik assotsiatsiyalar — miyadagi so‘zlar o‘zaro bog‘langan tarmoqlar orqali chaqiriladi.

Avtomatlashtirilgan qayta ishlash — ko‘p takrorlangan birikmalar ong ostida tez va samarali tarzda faol bo‘ladi.

Prediktiv kodlash — birinchi so‘z ikkinchi so‘zni oldindan bashorat qiladi (*fast food, strong argument*).

Bu mexanizmlar tilni o‘rganuvchilar uchun ham shakllanishi mumkin, biroq ular sezilarli trening va vaqt talab qiladi.

1. Kollokatsiya turlari va ularning psixolingvistik xususiyatlari

"Tilshunoslikda kollokatsiyalar bir nechta turlarga ajratiladi: **leksik kollokatsiyalar, grammatik kollokatsiyalar, idiomatik ko‘rinishdagi kollokatsiyalar, yarim-fiks birliklar va mutlaqo fikslangan birikmalar**. Psixolingvistika har bir turdagi birikmaning ongda qanday qayta ishlanishini turlicha izohlaydi.

Leksik kollokatsiyalar (masalan, *strong coffee, heavy traffic*) ko‘proq semantik assotsiatsiyalar asosida tez taniladi, chunki so‘zlar o‘zaro mantiqiy bog‘langan.

Grammatik kollokatsiyalar (masalan, *depend on, capable of*) esa sintaktik naqshlar orqali ongda mustahkamlanadi.

Idiomatik kollokatsiyalar to‘liq majoziy ma’noga ega bo‘lgani sababli miya ularni bitta blok sifatida qayta ishlaydi.

Qisman fikslangan birliklar (*take a look, make an effort*) ham avtomatlashtirilgan qayta ishlash darajasiga ega bo‘lib, nutq ishlab chiqarishda tez-tez chaqiriladi.

Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, turli kollokatsiya turlari mental leksikonda turlicha qayta ishlanadi, lekin barchasi formulali birliklarning ravonlikdagi rolini kuchaytiradi."

Collocational Priming: soʻz tanlanishiga taʼsir qilish mexanizmi

"Kollokatsiyalarni qayta ishlash jarayonida **collocational priming** deb ataladigan mexanizm muhim rol oʻynaydi. Bu shuni anglatadiki, birinchi soʻz aytilishi bilan miyada u bilan bogʻliq boʻlgan ikkinchi soʻz avtomatik tarzda faollashadi.

Masalan, kimdir *"fast..."* desa, ona tili sohiblarining ongida *food, growing, -moving* kabi tarifli birliklar zudlik bilan paydo boʻladi.

Bu psixolingvistik hodisa shuni koʻrsatadiki: soʻzlar yakkama-yakka emas, balki **kollokatsion tarmoqlar** koʻrinishida saqlanadi, bu tarmoqlar tezkor bashorat va avtomatlashtirilgan tanlovga imkon beradi. Ikkinchi til oʻrganuvchilarida ushbu avtomatik bogʻlanishning yetishmasligi ravonlikning sekin shakllanishiga olib keladi."

Kollokatsiyalar va ishchi xotira oʻrtasidagi munosabat

"Psixolingvistik tadqiqotlar kollokatsiyalarni qayta ishlash **ishchi xotiraga yuklamani kamaytirishini** koʻrsatadi. Chunki turgʻun birikmalarni alohida soʻzlar sifatida emas, balki **yaxlit blok** sifatida qabul qilinadi.

Bu quyidagi afzalliklarni beradi:

sintaktik tashkillashtirish soddalashadi;

nutqni rejalashtirish tezlashadi;

grammatik xatolar kamayadi;

idrok jarayoni yengillashadi.

Ishchi xotirasi cheklangan ikkinchi til oʻrganuvchilarida formulali birliklarning koʻpligi nutqni sezilarli darajada yaxshilaydi, chunki ular xotiraga yuk tushishini kamaytiradi."

Kollokatsiyalarni oʻzlashtirishda chastota (frequency) omilining roli

"Til birliklarining oʻrganilishida **chastota** juda muhim psixolingvistik omil hisoblanadi. Koʻp uchraydigan kollokatsiyalar ongda tezroq avtomatlashtiriladi, kam uchraydiganlari esa sekinroq oʻzlashtiriladi.

Masalan:

strong tea — yuqori chastotali

intense tea — juda kam uchraydi

Chastota omili quyidagilarga ta'sir qiladi:

tanishlik darajasi

qayta ishlash tezligi

prediktiv kodlash samaradorligi

nutq ravonligini oshirish

Shu sababli o'quvchilar ko'proq yuqori chastotali kollokatsiyalarni o'rganishi samaralidir. Chastota asosidagi o'qitish modellari (corpus-based learning) ayniqsa samarali bo'lib, ularda real nutqdagi eng ko'p uchraydigan birikmalar o'rgatiladi."

Xulosa

Ushbu maqolada ingliz tilidagi kollokatsiyalarning psixolingvistik asoslari, ularning kognitiv qayta ishlash jarayonlari hamda ikkinchi til o'rganuvchilari uchun ahamiyati kompleks tarzda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kollokatsiyalar til tizimining oddiy birliklari emas, balki mental leksikonda yaxlit bloklar sifatida saqlanadigan, avtomatik qayta ishlanadigan va nutq ravonligiga bevosita ta'sir qiluvchi muhim formulaik tuzilmalar hisoblanadi. Chunking jarayoni, collocational priming, semantik assotsiatsiyalar va prediktiv kodlash kabi psixolingvistik mexanizmlar kollokatsiyalarning tez va samarali tanilishiga imkon yaratadi.

Ikkinchi til o'rganuvchilari uchun kollokatsiyalarni o'zlashtirish jarayoni bir qator qiyinchiliklarga ega bo'lsa-da, tadqiqotlar explicit o'rgatish, autentik materiallarga boy til muhitida mashq qilish va korpus lingvistikasi asosidagi yondashuvlar bu jarayonni sezilarli darajada samarali qilishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Kollokatsiyalarning yuqori chastotali turlari, semantik maydonlar bo'yicha o'rgatish hamda formulali birliklar bilan

ishlash o'quvchilarning nutq tezligi, tabiiyligi va aniqligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, kollokatsiyalarning psixolingvistik jihatlarini chuqur o'rganish nafaqat til o'zlashtirish jarayonini yaxshiroq tushunish imkonini beradi, balki samarali o'qitish metodologiyalarini ishlab chiqishda ham muhim nazariy va amaliy asos yaratadi. Ushbu yo'nalishda amalga oshiriladigan kelgusidagi tadqiqotlar til o'rganuvchilar ravonligining shakllanish mexanizmlarini yanada aniqroq ochib berishi va chet tillarni o'qitishda yangi imkoniyatlarni taqdim etishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lewis, M. (1993). The Lexical Approach: The state of ELT and the way forward. Language Teaching Publications.
2. Aitchison, J. (2012). Words in the mind: An introduction to the mental lexicon. Wiley-Blackwell.
3. Benson, M., Benson, E., & Ilson, R. (2010). The BBI combinatory dictionary of English: A guide to word combinations. John Benjamins Publishing.
4. Granger, S. (1998). Prefabricated patterns in advanced EFL writing: Collocations and lexical phrases. In Phraseology: Theory, analysis, and applications (pp. 145-160). Oxford University Press.
5. Ellis, N. C. (2008). Usage-based and form-focused language acquisition: The associative learning of constructions. In Modern Language Journal, 92(3), 450-478.
6. Wray, A. (2002). Formulaic language and the lexicon. Cambridge University Press.
7. Nesselhauf, N. (2005). Collocations in a learner corpus. John Benjamins Publishing.